

Բնականաբար այս բոլոր զէպքերը ուրիշ արգիւնք չէին աւելեցած բայց եթէ Հայոց կազմութիւնը ունիլի վատթարացնէ՝ Պարսիկները կ'ամբաստանէին զանոնք—եւ իրաւունք ունէին—թէ պատճառ եղած էին Ռուսերուն իրենց կողմը ուղղուելուն եւ զանոնք առաւել քան երբեք կը հարստապարէին՝ կացութիւնը այնքան անհանգուրժելի դարձաւ որ մաս մը Հայեր Տաճկաստան գաղթեցին։ Քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնները թախանձանքով կը խնդրէին ու կը սպաւէին Ջարին պաշտպանութիւնը բայց առաւ կառավարութիւնը զիստէ թէ միշտ հարստապարուած ժողովուրդները այդ պատճառով իսկ միշտ պատրաստ են իրենց շնորհուած պաշտպանութիւնը սիրով ընդունելու, ու հետեւաբար միայն այն վայրկեանին կը գործէ երբ պարագաները միջամտութիւնը դիւրին կամ իր ռեպական շահերուն տեսակէտով հարկաւոր կը դարձնեն։ Զլմարիտ որ Մեծն Պետրոս յայտարարեց թէ Հայերը իր պաշտպանութեանը տակն առած է—Պ. Ե. զեանց այդ խօսքը իր գրքին նշանաբան է դրած, —եւ թէ քրիստոնեայ ժողովուրդի մը համար անհնարին էր Քրիստոնէից պատպանութեանէն հրաժարիլ։ Բայց իրականապէս ոչինչ կատարուեցաւ, կամ գոնէ ոչինչ որ որ լուրջ կերպով մը Ռուսիոյ ուժերը այդ նպատակին ծառայողութեանը ըլլալ։

Ջարը ուրիշ բան չգտաւ ընելիք ի նպատակ Հայոց բայց եթէ առաջարկել անոնց որ զան հաստատուն կասպից ծովուն իր նոր տիրած ափունքներուն վրայ, որոնք գիտենք թէ ո'րքան քիչ հիւրընկալ են, եւ ինքեք իրեն օգտակար կը թուէր այդ տեղուանքը գտնուող մահմադական ազգաբնակչութեան վրայ աւելցընել կարեւոր քրիստոնեայ տարր մը։ Բնականաբար Հայերը միտքեցին Ղարաբաղի հովիտները եւ Արարատի դաշտին ովախները ձգելով Մազնիսիոյն երթալ հաստատուելու առաջարկութիւնը Մեծն Պետրոսի մահը 1725ի յուճուարին կուգար արդէն երկայն ժամանակամիջոցի եւ համար ընդհատել Ռուսիոյ քաղաքական գործունէութիւնը զէպ ի այդ կողմերը։

Ասոնք են, շատ համառօտաբար պատմուած, այն իրողութիւնները որոնց ընդլայնումին կարող կ'ըլլանք մանրամասնորէն հետեւել շնորհիւ Պ. Եզեանցի հրատարակած վկայաթղթերուն։ Ինչ որ ալ մտածենք հեղինակին եզրակացութեանց պաշտօնական լաւաւ

տեսութեանը մասին, պարտաւոր ենք իրեն շնորհակալ ըլլալ որ այդ հրատարակութեամբ Իսթրաշէլ Որիկի այնքան հետաքրքրաշարժ անձնատուրութիւնը մեզի ճանչցուցած եւ մանաւանդ մեզի միջոցները հայթայթած է Հայաստանի գործերուն մէջ՝ իր միջամտութեան սկզբնատուրութեան վայրկեանէն իսկ՝ ուսու կառավարութեան քաղաքականութիւնը զնախատելու։

Ա. Մէճեհէ

Բարեկ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

—o—

Խաղաղութեան Համաժողովը վերջանալու մօտ է, եւ իրաւաբարութեան Ատեանին հաստատուել,—այդ ժողովին միակ աղբիւնքը—կատարած իրողութիւն մըն է արդէն վայրկեան մը Լա Հէի պատգամաւորները այնքան խանդավառուած էին այդ միջազգային դատարանի զաղափարով, որ մինչեւ անգամ գրեթէ միաձայն հաւանութեամբ որոշելու վրայ էին բազմաթիւ պարագաներ որոնց մէջ այդ դատարանին զիմեք պարտաւորիչ պիտի ըլլար պատերազմի ելլել ուղղակի տուութեանց համար, առով Ատեանը զբական, իրական, անմիջական գեր խաղաղող Հաստատութիւն մը կը դառնար բայց պատահեցաւ ինչ որ կը գուշակուէր վերջին պահուն, Գերմանիա գործը խանդարեց. Վիլհելմ մերժեց ընդունիլ «պարտաւորչութիւնը», որ իր աստուածային իրաւունքի վրայ հաստատուած վեհապետական ամենակարողութեանը կը զգչէր. բնականաբար, Սուլթանը Վիլհելմին ձայնակցեցաւ. եւ քիչ մնաց իրաւաբարական տատնող ամբողջութեամբ ջուրը պիտի իյնար, Վիլհելմ-Համիտ խոշորագոյն պատճառով... Բայց Գերմանացիք ա'յնքան զիրենք միայնակ զգացին Համաժողովին մէջ իբրեւ իրաւարարութեան թշնամի, (միայնակէն ալ գէշ, քանի որ իրենց հետ ունէին Տաճիկը), որ վերջ ի վերջոյ, վերապահումնեալ վրայ պնդելով հանդիմարողապէս համաձայնեցան Ատեանին հաստա-

սուումը յաջողցնելու Թրանսական պատուիրակութիւնը մեծ գիր խաղաղ գերմանական խափանարարութիւնէն յառաջ եկած ընդհանուր խանգարումը բառնալու համար . չստ գեղեցիկ բանաստեղծութեամբ մը որ խորին ազգեղենութիւն գործեց համաժողովին վրայ , Պ. Պետտեւա զարարեց որ այնքան բարձր նպատակի մը համար գումարուած ժողովի մը մէջ , բոլոր ազգերը իրենց անհատական ու անմիջական շահերէն անդին տեսնել եւ մարդկային ընդհանուր շահերուն մտածել պարտաւոր էին , եւ թէ ամօթ մը պիտի ըլլար ժժ . դարուն որ քաղաքակրթական գաղտնիարի մը համար գումարուած մեծ համաժողով մը ցրուէր առանց ո եւ է բան իրագործած ըլլալու :

Ամբողջ Համաժողովը համաձայն գտնուեցաւ որ անհրաժեշտ էր ցրուելէ առաջ արդիւնքի մը հասնիլ , Թրանսայի երկրորդ պատուիրակը Պ. Խէթուռնէլ առաջարկեց որ պատերազմի պարագաներուն , չէզոք պետութիւնները պարսալանմորին ունենալ վեճ ունեցող պետութիւններուն խորհուրդ տալու որ Իրաւարարական Ատեանին գիւնէն . այդ առաջարկը ընդունուեցաւ . Այս միջոցին , յանձնաժողովը իր գործին աւարտած է , Ատեանին ծրագիրը ամբողջութեամբ խմբագրուած է , եւ ընդհանուր նիստերը սկսած են , ուր վերջնական նուիրարործումը պիտի ստանայ այդ ծրագիրը : Յուլիսի վերջերը կը ցրուէր Համաժողովը , բայց կը կարծուէ թէ փակուած պիտի չհամարուէ , եւ ստորիէ մը կամ երկու տարիէն դարձեալ պիտի գումարուի , թէ՛ վերստին ձեռք առնելու համար սպառազինման այն անգամ որ ի՛նչ մէկ արդիւնքի չյանգեցաւ այս անգամ . եւ թէ՛ ընդարձակելու համար , եթէ կարելի ըլլայ , Իրաւարարական Ատեանին նշանակութիւնն ու պաշտօնը , Առ այժմ , այդ Ատեանը գոյություն ունի , եւ որչափ ալ իր դերը սահմանափակ ըլլայ , առ իրողութիւնը որ անիկա գոյութիւն ունի , արդէն թաղէն որ արդիւնք մըն է : Մարդկութիւնը քայլ առ քայլ կ'ընթանայ : Այս քայլը վճռական քայլ մըն է նոր ճամբու մը մէջ . անգամ մը որ այս առաջին քայլը առնուեցաւ , ալ եւս այդ ճամբուն մէջ յառաջանալը ընական եւ ստիպողական պիտի դառնայ : Կը թարգմանենք այս առիթով սա հատուածը Ֆրանսացի գրադէպի մը , Էմիլ Ծակէի , մէկ յօդուածին . Պ. Ծակէ Համաժողովին համար յոռետես ու հեգնոտ կարծիք ունեցողներէն էր . եւ սակայն այդ

յոռետեսն անգամ կ'ընդունէր որ Լա Հէի մէջ «արդիւնք» մը ձեռք ձգուեցաւ .

«Իրաւարական Ատեանը պիտի գոյութիւն ունենայ անոնց համար որ անոր գոյութիւնն ունենալը ուզեն Այո՛ , բայց գոյութիւն պիտի ունենայ Ասիկա բան մըն է՝ կատարապէս , նախ , ինչպէս ամէն պարագային հաստատութիւն , պիտի ունենայ այն հեղինակութիւնը զոր անոր մէջ պաշտօն ստանձնողները պիտի ունենան , . . . Մեր Լա Հէ նստող եւրոպական «հաշտարար դատաւորներ»ը (juge de paix) միջազգային միջամարտներու մշտական վերականգնող պիտի ըլլան , Ի՞նչ են վկաները , Սոս վորութիւն մը , որ հաստատուած է եզական կոիւնները կանոնաւորելու եւ հետաւարք երաւմն անոնց առջեւն առնելու եւ միշտ զանոնք մեղմացնելու համար , Պարտաւորիչ չեն , ո եւ բռնադատիչ հեղինակութիւն չունին , կարելի է անոնցմէ վազ անցնիլ , կարելի է երկու կողմանէ անոնց դիմելէ յետոյ , անոնց որոշումը չընդունիլ , զանոնք չեղեալ համարել եւ դարձեալ առաջարկ անապէս դէմէ դէմ ելիլ : Բայց նորէն սովորութիւն մըն են անոնք , որուն հետզհետէ ամէն մարդ հպատակիլ սկսած է : Եւ այն ատեն , առանց ստիպողական բնաւորութիւն ունենալու , առանց լաւագատիչ հեղինակութեան , «սանձ»ի դեր կը կատարեն , կուռին անմիջապէս տեղի ունենալը կ'արգիւշեն ժամանակ սնդղելի կրտսան նստ կարեւոր է այս : Թէ մարտի հրաւերին ու պատերազմին միջեւ ժամանակամիջոց մը գտնուի ուր ո՛չ խաղաղութիւն ըլլայ ո՛չ պատերազմ եւ ուր բանակցութիւններ կատարուին , Եսի ահա գին բան է խաղաղութեան շահուն համար : Եթէ Իրաւարական ատեան մը գոյութիւն ունենար 1870 ին , թերեւս պատերազմին առաջը առնուէր երկու ազգերէն ոչ մէկը . կարելի պիտի դիմէր ատեանին : Բայց ատեանը որ միշտ կարող է խօսիլ , ինքնին պիտի խօսէր : Առաջարկութիւններ պիտի ընէր . գործը ձգգզել պիտի տար , Ասիկա կը բաւէր որպէսզի թիւս լրիւսցուէր թիւն մը , որ հետագայ մը լրբեհիկեղծութեան յառաջ եկած էր , փարատէր . . . Ասիկա բան մըն է : Պզտիկ յառաջդիմութիւն մըն է , Մի՛ հեգնէք , Այնպիսի մէջ ուրիշ բան չկայ բայց եթէ պզտիկ յառաջդիմութիւններ է : Միջազգային «սանձ» մը պիտի ունենանք : »

Համաժողովին ոգւոյն հակասող , եւ անոր յաջորդումը վտանգող դէպք մը Թրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ ծագած վեճը եղաւ , որ քիչ

մնաց պատերազմի փոխուէր։ Անգլիացիք կը պահանջէին որ հարուստին Ափրիկէի Ութ-լանտրները, Անգլիոյ պաշտպանները, Թրանսվալի պետութեան մէջ Պօզնիերուն հաւասար քուէի իրաւունք ստանալու աւելի արագ ու նպատուար պայմաններ ունենան։ Թրանսվալի հանրապետութիւնը չէր ընդունիր այդ պահանջուը, եւ իր պայմանները կը ներկայացոյցին։ Անգլիա, մէկ կողմէն իր պատուիրակին ձեռքով Լա Հէի Համաժողովին իրաւարարութեան ատենին ծրագիր մը ներկայացնելով հանդերձ, միեւնոյն ատեն պատերազմ կը սպառնա փոքրիկ Թրանսվալին։ ասիկա բաւական գայթակղեցուց ու վրդովեց մտերմը։ Եւսդիբը, առբ վայրկեաններէ անցնելէ յետոյ, այս միջոցիս խաղաղութեան շրջանի մը մէջ մտած ըլլալ կը թուէ բարեբաղդաբար, երկու կողմէն զիջումներ սկսան ըլլալ։ Եւ կ'ըսուի թէ Գերմանիա առաջարկած է որ Ռուսիա եւ ծրարնա միջնորդ հանդիսանան Թրանսվալի եւ Անգլիոյ միջեւ։ Վտանգը անցած է արդէն, եւ հաւանական է որ համաձայնութեան մը յանգանի քիչ օրէն։

—Ուշագրաւ ուրիշ գէպք մը, Վիլհելմ կայսեր այցելութիւնն է, Նորվիկիոյ Պէրկէն նաւահանգստին մէջ, Ֆրանսական Իմփոնի մարտանաւին 70ի պատերազմէն ի վեր առաջին անգամն է որ գերման կայսր եւ ֆրանսական հողի վրայ ոտք կը դնէ իրեն բաւական վեհապետ։ Վիլհելմ շատ սիրալիւր հեռագիր մը քաջաց այդ առիթով Պ. Լուպէին, եւ անկից ընդունեցաւ համակրական պատասխան մը։ Ուրվիւ Տը Բաուի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ, անստորագիր ու շատ կարեւոր յօդուած մը երեւցաւ որով կ'ըսուէր թէ ծրարնա անհրաժեշտապէս ստիպուած է ընտրել սա երկու ճամբուն մէկը, կամ Անգլիոյ հետ վերջնապէս համաձայնիլ, միշտ պահելով ռուսական նիզակակցութիւնը, կամ Գերմանիոյ հետ համաձայնիլ, փոխադարձ զիջողութիւններով։ Վիլհելմ կայսեր այցելութիւնը արդեօք նշան մըն է թէ երկրորդ ճամբան արդէն կ'ստիպէ հարթութիւլ։ Բայց այդ ճամբան այսպիսի քաղաքավարական այցելութիւններով չի կրնար բացուիլ։ ատոր համար պէտք է որ Ալգա-Վորէի խնդրը ո եւ է կերպով լուծուած գտնէ, այս է որ դիտել ուսին ֆրանսական լրագիրները և Գերմանիա պիտի ըմբռնէ՞. պիտի ուզէ՞, Եւրոպական խա-

ղաղութեան վերջնական հաստատումը ատկից կախած է։

—Ժողովարան մէջ կը կարգանք. «Թուրք բանակը գերման սպախակոյտին ձեռքն է եւ Սուլթանին վերջին իրաւունք՝ յաւելուածական վաշտերու մասին՝ գլխաւորապէս Ռուսիոյ համար սպառնալից է. . . Գանի մը ամիս առաջ, 170 յաւելուածական վաշտեր կազմուեցան, Հիւմա, 95 հասկը կազմուի։ Առաջին զօրաբաժինը, Պուլիս, 123 հատ պիտի ունենայ այդ վաշտերէն. երկրորդը, Էստինէ, 96 հատ. երրորդը, Սելանիկ, 51 հատ. չորրորդը, Էրզրում, 149 հատ. եւ հինգերորդը, Դամասկոս, 77 հատ։ Այս թուանշաններէն կը տեսնուի որ զլխաւորապէս Հայաստանի ռուսական սահմանադիւտուն վրայ է որ Թուրքերը իրենց մծազոյն ձեռք կը խոտանան, գերման սպախակոյտին տրամադրութեան տակ, եւ թէ Էրզրումի մէջ չորրորդ զօրաբաժինն է որ կ'ընդարձակին։ «Մայիս 20ին, գերման պաշտօնախումբ մը մեկնեցաւ Պոլսէն Տրապիզոնի ճամբով։ Կը բաղկանար Մորկըն ռեմոնէն եւ Գերման-Պանքային եւ Անատոլիոյ երկաթուղիներու տնօրէններէն, Այս յանձնախումբը, Տրապիզոնէն Էրզրում տանող ճամբան քննելէ եւ սահմանադիւտուն թիւքական ամրութիւնները աչրէ անցնելէ յետոյ, Կովկաս պիտի երթայ Թիֆլիսը, Պաթումը ուսումնասիրելու եւ Օսմանայէն նորէն Պուլիս պիտի գայ, ուրկից Մորկըն ռեմոնէն Պերսիոյ պիտի գտնան Էրզրումի ամրութեանց վրայ տեղեկութիւն տալու համար կայսեր, պաշտօնախումբը ունի տնտեսական, քաղաքական եւ զինուորական երբեքի նպատակ մը։ Լաւ զործ պիտի տեսնէ, ոչինչ իր աչքէն պիտի իրիպի, եւ, մանրամասնութիւն որ իր կարեւորութիւնն ունի, անի ընտրած է թարգման մը որ գիտէ ո՛չ միայն գրական հայերէնը, այլ բոլոր բարբառները եւ մանաւանդ այն բարբառը զոր կը խօսին Ռուսիոյ հայերը»։

—Հայաստանէն ամենատիւր լուրեր կը շարունակեն հասնիլ Վրժնի մէջ (Պիթլիգի վիլայէթ) Համիտի քերտերը, Սերոբ յեղափոխականը փնտռելու պատրուակով, կը ջարդեն, կ'աւարեն Ս. Աղբերիկ վանքը կը քանդեն, վանահայրը կը սպաննեն։—Մուշի մէջ, 800 հողի կը ջարդուի։—Սասունի մօտ Բունաչէն վանքը կ'աւարեն, վանահայրը կը սպաննեն։—Էրզրումի մօտքը մէկ քանի գիւղերու մէջ ջարդ տեղի է ունենայ։—Կիւն զաւառակին մէջ

հինգ-վեց դիւղ ջարդուած ու կողոպտուած, Սարսափ կը տիրէ Պիթլիզ եւ Տիարպէճեր, ուր ջարդ կը վախցուի: —Եւ Սրանստօրի մէջ հրատարակուած թղթակցութիւնէ մը յայտնի կ'երեւայ թէ Սուլթանը մասնաւոր հրահանգներով դրկած է Պիթլիզի նոր վարին, Մէճես էֆէնդին, եւ պալատին ու այդ վարին միջեւ պաշտօնի հետադիւրսերու երկայն փոխանակումէ մը ետքն է որ այս ջարդերու նոր շարքը ըսկըսած է. Մուշի միւթասարիֆն ալ Պոլիս կանչուած է՝ որովհետեւ չէ ուզած որ ջարդ տեղի ունենայ... Թերեւս այս ամբողջը Սուլթանին պատասխանն է Լա Հէի Համաժողովին՝ բացատրելու համար թէ ինքը զէնքակցութիւնը ի՛նչպէս կ'ըմբռնէ... —Եւ Տատեան, չարագուշակ հոգիւր, կը շարունակէ իր գարշելի զաւեշտը. եւ Օրմանեան, իր ընչաքաղց դաւաճանութեանը մէջ մինչեւ վիզը թաթխուած, եւ ոչ խկ մտածուած կ'ունենայ բողբջաւոր հրաժարական մը տալ՝ այս անհանդուրժելի, անընդունելի կացութեան առջեւ...

—Դոշալը իր մայրիկ թուով կը հրատարակէ յայտարարագրելու մը գոր Մակեդոնական Բարձրագոյն Մասնախումբը եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը միասին ուղղած են եւրոպական պետութեանց եւ որով կը ծանուցանեն թէ Մակեդոնացիք եւ Հայերը համաձայնած են իրենց դատը իրենց ուժերովը պաշտպանելու՝ քանի որ Լա Հէի համաժողովը չ'ուզեր զբաղիլ իրենց խնդրով. —Բնական կը գտնենք որ մակեդոնական եւ հայկական ուժեր համաձայնին. բայց պարտք կը համարինք սակտը դիտել տալ. մինչեւ հիւսա Հայերը, առանձին շարժելով, կրեաացիներուն, Յոյներուն, Պուլկարներուն օգտակար եղան. պէտք չէ որ այս անգամ ալ Մակեդոնացիներուն դատին գործիք դառնան. անմիջեւ է որ Մակեդոնացուց հետ համաձայնած ըլլալու պատրուակով, Հայերը Մակեդոնացիներէն տառջ կ'ստան իսկ անոնց հետ շարժին. պէտք է սպասել որ Մակեդոնացիք գործելու սկսին, եւ երբ մակեդոնական խնդիրը իր գերագոյն բորբոքմանը հասնի, Հայոց համար պատշաճ կրնայ դառնալ որ շարժին:

—Բըվիւ ջը Բադի հրատարակեց իր յուշիս 15ի թուովը Պ. Բիշե Գիյեադիմէկ յօդուածը «Սուլթանին գաղտնի դիւանագիտութիւնը» տիտղոսով, Այդ յօդուածով Պ. Գիյեադ կը պատմէ բանակցութիւնները որոնք տեղի ունեցած են, Սուլթանին նախաձեռնութեամբ,

Սուլթանին եւ Հայ Յեղափոխական մարմնոյ մը միջեւ որ ինքզինքը կը կոչէ «Հայ յեղափոխական կեդրոնական մասնախումբ»։ Այդ մասնախումբին Բարիդի ներկայացուցիչները ընդունած են 1897ի աշնան Սուլթանին կողմէ կեպած առաջարկը բանակցութեան մտնելու, բայց մերթիւրվ կէս պաշտօնական պատուիրակներու հետ գործ ունենալ, պահանջած են պաշտօնական անձնաւորութիւն մը միջնորդ ունենալ, եւ Բարիդի օսմանեան դիտարկ Միւնիք-Պէյ միջնորդ կարգուած է։ Մասնախումբը, թուրք կառավարութեան եւ հայ ժողովրդին մէջեւ համաձայնութեան հաստատման իրը միակ պայման բարենորոգմանց ամբողջական գործադրումը պահանջելով հանդերձ, առաջարկած է որ գոնէ Սուլթանը, իր բարի կամեցողութիւնը ապացուցանելու համար, նախապատրաստական մէկ քանի տնօրինութիւններ ընէ իսկոյն, այսինքն, Ա. Ընդհանուր ներում, Բ. Զարգեցնել յետոյ երկրէն հեռացած գաղթականներուն ազատ վերադարձ, Գ. Հայոց դէմ ճնշողական ու արգելիլ տնօրինութեանց բարձում, Դ. Ներթական նպատակայն գաղթականներուն որոնք զբաժնուած են իրենց տեղը զաւնայ, Վեց ամիս բանակցութեան յետոյ, Սուլթանը իրատէ մը կը զրկէ մասնախումբին որով կը խտտանայ ընդհանուր ներում յեղափոխական շարժումներու պատճառով բանադրուած բոլոր Հայերուն, ու Եւրոպա գտնուող յեղափոխական մասնախումբին հրաւեր կը կարգայ Թուրքիա դառնալ, խոտտանելով անոնց ամէն տեսակ շնորհներ։

Այս քաղցրաբեղով իրատէին պարուկալած խոտումներէն ոչ մէկ կ'իրականանայ. հազիւ քանի մը տասնեակ բանտարկեալներ կ'արձակուին. Իրատէն իրեն լոկ նըպատակ ունեցած է հայ յեղափոխականները Պոլիս քաշել։ Ասոնք Սուլթանին սպասած ոչ միամտութիւնը կ'ունենան ոչ ալ վատութիւնը, եւ մէկ քանի անգամ ուժգին են կարող լեզուով մը յիշեցնել յետոյ հանդիսաւորապէս տրուած խոտումները, մասնախումբը վեց պետութեանց արտաքին գործոց նախարներուն կ'ուզէ յիշատակագիր մը որով կը տեղեկացնէ Սուլթանին եւ մասնախումբին միջեւ տեղի ունեցած բանակցութիւնները եւ անոնց մէջ Հայ Յեղափոխական Մասնախումբին ցոյց տուած խոսականութեան, ճկունութեան եւ ուղղամտութեան

փոխարէն՝ Սուլթանին անպատկառ խաբեբա-
յութիւնը, եւ ապագային պատահելիքներու
համար Սուլթանը միայն պատասխանատու կը
բռնէ։ Այդ միջոցին ոչ միայն իրատէին խոս-
տումները չեն գործագրուիր, այլ հարստա-
հարութիւնները, բանտարկութիւնները, և
սպանումները կը շարունակուին Պոլիս ու գա-
ւառները (Պ. Քիլիսա որոշ թուականներով ու
տեղերով բազմաթիւ իրողութիւններ կը
յիշէ)։ Մասնախումբը իրատէին անգործա-
ղըրութեան մասին կծու բողոքագիր մը կը
ղրկէ Սուլթանին, յարաբերութիւնները խզ-
ուելու կը մտնեն, երբ Միւնիք-Պէյ Պոլիս կը
կանչուի, Սուլթանին հետ մասնաւոր տեսակ-
ցութիւններ կ'ունենայ, և երբ դառնայ
նորանոր խոստումներով, որոնք չեն իրա-
գործուիր։ Մասնախումբը, զգուած, ծանուցա-
գիր մը կը զրկէ որով կը սպառնայ բանակ-
ցութիւնները վերջնապէս դադարեցնել՝ եթէ տա-
րօն իրատէին խոստումները չկատարուին։
խոստումները չեն կատարուիր, եւ յարաբե-
րութիւնները կը խզուին։ Բայց Վիինիւմ
կայսեր ուղեւորութեան ատեն, թուրք կա-
ռավարութիւնը խնդիրութիւն կ'ամարի
բանակցութիւնները վերսկսել, եւ այս անգամ
Բերայի կառավարիչ ինվէր-Պէյ միջնորդի
գեր կը կատարէ։ Մասնախումբը իր անդրդուելի
պայմանները կը կրկնէ, զգուանքն ու արհա-
մարհանքը յայտնելով անոնց որ կը կարծեն
խաբեբայութիւններով կրակը մարելու խնդիր
խեղդել։ Սուլթանը ուրիշ բան չի գտնիր
ըսելու բայց եթէ հրաւիրել Մասնախումբին
գլխաւոր ներկայացուցիչը որպէսզի Պոլիս
երթայ, բանակցութիւնները անձամբ կա-
տարելու համար։ Մասնախումբը կը պատաս-
խանէ պարզ հետազորով մը որով կը յայտարարէ
թէ «այդ լիբը կատարելն» ոչ կամ կանուխ
պիտի պատասխանէ գործողութիւնը։»

Պ. Քիլիսա, պարզելով Հայաստանի արդի
կացութիւնը եւ հայ ցեղը ջնջելու համար
Սուլթանին հրամանով ի գործ դրուած
ամեն տեսակ հրէշային միջոցները, կ'եզ-
րակացնէ. «Անխուսափելի կերպով, այն
կորովի ու խոհական մարդիկը որ այդ ցեղը կը
ներկայացնեն Նւրուպի մէջ, եւ զոր շատ
ատենն ի վերամենք կը խաբեն, յուսահատա-
կան վրիժառութեանց պիտի մղուին։ Այլ հողեր-
ներն պիտի չընեն թէ կը վտանգեն կամ ոչ
խաղաղութիւնն ու ապահովութիւնը եւրո-
պական ազգերուն, որոնք անզոյց հանդիսա-

տես եղան 1894ի, 1895ի եւ 1896ի դարու-
րելի ջարդերուն ու ներկայ թշուառութեան։
Տարբեր բան՝ եթէ պատահամբ ուշիմ նախա-
րար մը ընդհուպ միջամտէ մեծ պետութեանց
մէկուն անուշովը եւ լուծէ Հայաստանի խնդ-
րը՝ ինչպէս Կրետէինը, խնայելով՝ երբ դեռ
ուշ չէ՝ հազարաւոր մարդկային կեանքեր։»
Պ. Քիլիսա հրատարակած է այս բանակցու-
թեանց ամբողջ թղթակցութիւնը, որ մե-
ծապէս պատուարեր է հայ Մասնախումբին, ինչպէս
Մեմլիսն զր Ֆուսն ամսաթերթին յուլիսի
թուոյն մէջ Պ. Շ. Հ. Հիբը ալ դիտել
կուտայ։ Յայտնի է որ ոչ մէկ վայրեան
Մասնախումբը ու եւ հաւատարմ չէ ունե-
ցած Սուլթանին կարծեցաւ բարի կա-
մեցողութեանը վրայ, բայց ընդունած է Սուլ-
թանին առաջարկը, անոր ամբողջ նեն-
գատութեան, վատութեան ու ստոյթեան
վրայ հիմնուած քաղաքականութիւնը անգամ
մը եւս հանդիսաւորապէս երեւան հանելու
համար յայտնուող պայմանաւոր որ կը թուի
թէ քուլիսին մէջ բանակցութեանց հանդիսա-
տես ու թերեւ խորհրդական գտնուած են
հայասէր Նւրուպացիներ որոնցմէ մին Քիլիսա,
այս ղեկավար պատմաբանը կը դառնայ։ Մաս-
նախումբին բռնած ընթացքին լրջութիւնը,
ազնուութիւնն ու քաջութիւնը համակրանք
շահեցաւ ոչ միայն Պ. Լալիսին, որ յանձն
առաւ Ռելիսն զր Բառիս պէս ծանրակշիռ
թերթի մը էջերը բանջ հայ յեղափոխու-
ներու անվերապահ կերպով նպաստաւոր
յօդուածի մը, այլ ամբողջ Ֆրանքո-Հայկական
ընկերութեան, որ Լա Հէի Դեսպանախորհր-
դին ուղղած իր բողոքագրիւրը գլխաւորապէս
հիմնեց այս բանակցութեանց պատմութեանը
վրայ։ Եւ կերպով մը առաջուց արդարացուց
ամէն ինչ որ հայ յուսահատութիւնը կրնայ
գործել եւ ու եւ դէպքի պատասխանատու
Սուլթանը հռչակեց։

Դիտելու կէտ մը այս թղթակցութեան մէջ
տեսութեան ու զգացման լայնութիւնն է որով
մասնախումբը, ու եւ կուսակցական մոլեռան-
դութենէ զերծ, ի նկատի ունեցած է ընդհանուր
ազգին շահերը, եւ՝ զօր օրինակ՝ բանտարկեալ-
ներու արձակում պահանջած ատեն, չետած է
հաւատարկան Դրօշակեան ինչպէս Հնչակեան
բանտարկեալ գործիչներու անունները։

Մեր յեղափոխականներու գործունէութեանը
մէջ, ուր ամէն բան միշտ առաջուց փողով ու
թմբուկով ծանուցուած է, առաջին անգամ

ըլլալով կը տեսնուի մարմին մը , որ կազմակերպուած է ատուերի մէջ , կը գործէ ատանց ազմուկի , ատանց լրագրական պոռոտախօսու թիւններու , եւ տարիի մը չափ ասանց գործունէութիւն մը կ'ունենայ , ամենալուրջ պայմաններու մէջ , ատանց որ ո եւ է մէկը զայն իմանայ , եւ կը զայն հրապարակէ միմիայն այն վայրկեանին ուր հարկաւոր էր հրապարակել եւ այնպիսի պայմաններով որոնք օգտակարադոյններն էին : Ոչ մէկ որոշ ծանօթութիւն ունինք այս գործիչ մարմնոյն վրայ , բայց գոհունակութեամբ մատնանիշ կ'ընենք այս մէկ քանի «յատկութիւնները» , որոնք հազուադէպ են եղած մեր մինչեւ հիմակուան գործունէութեանը մէջ : ճշմարիտ «գաղտնիքներու թիւն» մըն է որ ունինք գիտացնելու , ինչպէս կը բաղձայինք որ ըլլային հայ յեղափոխական գործիչ մարմինները :

—Վերջին հետազոյէ մը կ'իմանանք թէ Զարը մտադիր է առաջարկել որ նոր Համաժողով մը գումարուի՝ մասնաւորապէս Արեւելեան խնդրոյն լուծմամբը զբաղելու համար : —Ամենայն վերապահութեամբ կը հրատարակենք այս հեռագիրը , որ ոչ մէկ կերպով զեռ չհաստատուեցաւ :

ԱԶԳԱՅԻՆ ՔՐՈՆԻԿ

— օօ —

—Մամուրեանի Յոբէլաւը — Իգմիրի Հայերը ամենագեղեցիկ զաղափար ունեցած են Մատթէոս Մամուրեանի յոբէլեանը տեսնելու : Արդէն կազմուած է մասնաժողով մը , նախագահութեամբ Իգմիրի առաջնորդ Մելիքիսեղեկ Մուրատեանց եպիսկոպոսին , եւ կանոնադիրը ցըրուած են ամէն կողմ — Յոբէլեանի հանդէսը պիտի կատարուի յառաջիկայ հոկտեմբեր 17/29ի կիրակի օրը : Դրամական եւ այլ նուէրները , հեռագիրները , ուղերձները եւ ամէն տեսակ թղթակցութիւնները , որք պիտի արձանագրուին եւ ապա մասնաւոր տեղեկագրով հրա-

տարակուին , պէտք է ուղղուին նախագահին հասցէին :

Monseigneur Melchisedec Mouradantz
SMYRNE

Մամուրեան մեր ժամանակակից գրականութեան ամենէն յարգելի ղեմքերէն , մէկն է , այնքան ծանօթ կովկասի այտոց որքան թըրքահայոց , եւ ապահով ենք որ միահաղոյն մեծարանքի արտայայտութիւն մը պիտի դայ պսակել արամիտ ու աշնուախոհ գրադէտին , անձնուէր ու բազմաբղիւն ուսուցչին երկարատեւ գործունէութիւնը : —Անանիսի ժողովայն թիւերէն մէկուն մէջ պիտի հրատարակենք ուսումնասիրութիւն մը Մամուրեանի գրական գործին վրայ :

—Մանուկեանի նոր աշխատքիւնը — Յունիս շէն շարաթ օրը , Մաթիա Տիւվալ Կեմսարանական Ընկերութեան ներկայացուց Նրուանգ Մանուկեանի մէկ նոր աշխատութիւնը : Մանուկեան յաջողած է վերջաւորական կոճակներ (boutons terminaux) եւ շրջաբլջային ճիւղաւորումներ (arborisations pericellulaires) տեսնել՝ շրջապատային (périphérique) զգայութիւնները (մասնաւորապէս հոտոտելիքի զգայութիւնները) Թագերին հազորդելու պաշտօնն ունեցող բլիշնեաւն մարմնոյն վրայ , այս տարրինապէս չահեկան շարակաւորութիւնը կը ցուցնէ թէ ուղեղէն եկած գրգռումները կրնան ջգային բլիշնեաւն մարմնոյն վրայ ներգործել , եւ հետեւաբար , Տիւվալ Մանուկեանի զարկածին համեմատ , ջգային գրգռութիւնները ընդունելու գործադրութեան մէջ կանոնաւորի դերը կատարել :

Հազարդելէ յետոյ այս աշխատութիւնը , Գ. Տիւվալ իր գոհունակութիւնը արտայայտեց այն շատ նպատաւոր ընդունելութեան համար որք Մանուկեան-Տիւվալ վարկածը դրած է մէկ քանի մեծանուն գիտուններու քով , եւ միանգամայն ցաւ յայտնեց որ Ռեմս , Լիոնի ծանօթ բրոֆեսորը , իր նոր հրատարակած Զղային դրոսիքին հատորին մէջ Մանուկեան-Տիւվալ վարկածին զապաւորները իւրացուցած է՝ ատանց հեղինակները յիշելու :

Հրատարակումն է վեր դեռ տարի մը չանցած՝ Մանուկեանի վարկածը դասական գրքի մը մէջ կը զետեղուի արդէն , ու Ռեմոյի պէս բրոֆեսոր մը զայն իւրացնելու կը փորձուի : ասի